

In deze rubriek wordt het palet aan theoretische stromingen en methodische oriëntaties in kwalitatieve onderzoeksbenaderingen belicht. Redacteur voor deze rubriek is Fijje de Boer.
E-mail: fijjedeboer@chello.nl

Empirisch fenomenologisch onderzoek

Ilja Maso

Empirisch fenomenologisch onderzoek is qua opzet en doel uiterst eenvoudig. Wanneer je iets wilt weten over een bepaalde ervaring, bijvoorbeeld over onveiligheid, begin je een aantal van die ervaringen te verzamelen. Vervolgens ga je na waardoor we deze ervaringen als ervaringen van onveiligheid zien (en bijvoorbeeld niet als ervaringen van acuut gevaar). Ten slotte vergelijk je het resultaat van deze exercitie met de literatuur over onveiligheid om na te gaan in hoeverre die literatuur en je onderzoek elkaar nog iets te zeggen hebben. Op grond van zo'n onderzoek kunnen overheden maatregelen nemen in de dagelijkse levenssfeer om eventuele gevoelens van onveiligheid weg te nemen en kunnen wetenschappelijke theorieën worden ge(her)formuleerd, bijvoorbeeld over rationele en irrationele angsten, die op hun beurt weer in de praktijk kunnen worden toegepast (Maso, et al., 2004: 14). In ieder geval zijn dit de contouren en het doel van het empirisch fenomenologisch onderzoek dat ik doe en waarin ik studenten train.

De theoretische uitwerking en de praktische uitvoering van de geschetste stappen zijn vele malen ingewikkelder dan ik hierboven heb geschetst. In het bestek van deze bijdrage is het onmogelijk daar erg veel over te zeggen. Voor diegenen die daarin zijn geïnteresseerd, verwijs ik naar het in 2004 verschenen boek *De rijkdom van ervaringen: Theorie en praktijk van empirisch fenomenologisch onderzoek*, dat ik samen met twee studenten heb geschreven (Maso et al., 2004). Ik ga in deze bijdrage in op de wijze waarop ik tot het soort empirisch fenomenologisch onderzoek gekomen ben, dat in *De rijkdom van ervaringen* wordt beschreven en de consequenties daarvan. Op die manier wil ik iets laten zien van de bijzonderheden van deze vorm van onderzoek.

Aanleiding

Al weer enige jaren geleden, ik denk dat het in 1997 was, werd ik benaderd door Paul Atkinson en Sara Delamont met het verzoek of ik een bijdrage wilde leveren aan het *Handbook of Ethnography*. Het onderwerp daarvan zou zijn: de fenomenologische benadering van de etnografie.

Voor mij was het al weer heel wat jaren geleden dat ik mij met fenomenologie had beziggehouden. Ik had meer dan vijftien jaar daarvoor enkele artikelen geschreven, die in *Analecta Husserliana* waren verschenen, mijn proefschrift over etnomethodologie van 1984 had een fenomenologische achtergrond en in mijn eerste boek over kwalitatief onderzoek van 1987 waren nog duidelijk fenomenologische tendensen te bespeuren. Maar dat was het dan.

Ik heb dan ook enige tijd getwijfeld of ik de fenomenologie weer zou oppakken en het artikel zou schrijven. Collega Adri Smaling haalde mij over de streep met zijn opmerking dat het, behalve eervol voor mij, ook eervol voor de Universiteit voor Humanistiek zou zijn. Dus deed ik het. Het artikel verscheen in 2001 in het *Handbook of Ethnography*, nadat een eerdere versie in 1998 als hoofdstuk 8 in het boek *Kwalitatief onderzoek*, geschreven door Adri Smaling en mij, was verschenen (Maso, 2001: 136-144; Maso & Smaling, 1998: 125-132).

Het was weer Adri Smaling die suggereerde dat het misschien een goed idee zou zijn om een module ‘empirisch fenomenologisch onderzoek’ te geven. Ik had het nu allemaal mooi opgeschreven en die tekst kon ik als basis gebruiken voor het onderwijs. Zo gesuggereerd, zo gedaan en in 1999 begon ik met mijn eerste dubbelmodule ‘Theorie en praktijk van empirisch fenomenologisch onderzoek’.

Onderzoek naar belangrijke ervaringen

In mijn oratie *Over de methode* (1990) schrijf ik dat een methode ‘een min of meer algemeen idee [is] over de wijze waarop onderzoek moet worden verricht; een idee dat in de praktijk van het onderzoek elke keer opnieuw moet worden uitgewerkt, aangevuld en soms verlaten’ (Maso, 1990: 10). Zelden heb ik zo’n waar woord gesproken. Het in de praktijk brengen van hetgeen ik over empirisch fenomenologisch onderzoek had geschreven, zorgde ervoor dat ik heel veel moest herzien. Zoveel dat ik in het boek slechts drie keer naar het in 2001 verschenen artikel in het *Handbook of Ethnography* kon verwijzen.

Toch had ik iets in dat artikel geschreven dat bepalend bleek te zijn voor het onderzoek en de onderzoekers dan wel de studenten. Over de eerste stap van de empirisch fenomenologische methode schreef ik: ‘Elke fenomenologische benadering kiest als haar uitgangspunt de verschijnselen voor zover en in de wijze waarop ze zich aan ons bewustzijn voordoen. Dit houdt in dat fenomenologen zoveel mogelijk proberen af te zien van elke onzekerheid of zekerheid omtrent het bestaan en ontstaan van die verschijnselen, en van elke andere, min of meer uitgewerkte, voorafgaande opvatting daarover. Dit zoveel mogelijk “tussen haakjes zetten” van alle vooronderstellingen en vooroordelen omtrent verschijnselen maakt het mogelijk de betreffende verschijnselen te ervaren zoals die in hun volledige rijkdom aan het bewustzijn verschijnen’ (Husserl, 1969: 657-658; Spiegelberg, 1971: 656-675; Gadamer, 1976: 144; Maso, 2001: 138).

Het gaat hierbij vooral om de zinsnede ‘de betreffende verschijnselen te ervaren zoals die in hun volledige rijkdom aan het bewustzijn verschijnen’. Deze wijze van benaderen van verschijnselen is gebaseerd op een passage in het boek waarin de filosoof en wiskundige Edmund Husserl de fenomenologie voor het eerst in volwassen vorm presenteert. Hij schrijft daarin: ‘We zullen bewuste ervaringen beschouwen *in de concrete volheid en volledigheid* waarin ze in hun concrete context, de *stroom van ervaringen*, voorkomen’ (Husserl, 1969: 116).

Deze voor mij cruciale passage waar ik, dat ontdekte ik pas bij het schrijven van deze bijdrage, dom genoeg niet naar heb verwezen in dat artikel, heb ik uiterst serieus genomen. Serieuzer dan, zoals ik pas veel later begreep, alle andere empirisch fenomenologische benaderingen die ik ken. Het gaat hierbij om Husserls nadruk op de concrete volheid en

volledigheid van ervaringen, wat ik als ‘de rijkdom van ervaringen’ heb samengevat, én zijn nadruk op de contextualiteit van die ervaringen.

Ik ben er vanaf het begin van uitgegaan dat we de rijkdom van een bepaalde ervaring slechts kunnen ontdekken wanneer we die ervaring meerdere malen in onze geest kunnen oproepen, waardoor we:

- a ons die ervaring steeds beter kunnen herinneren, wat niet hoeft te betekenen dat een en ander ook werkelijk zo is gebeurd (zie voor de eventuele consequenties hiervan: Maso et al., 2004: 92-94);
- b die ervaring zoveel mogelijk tot in het kleinste detail kunnen beschrijven.

Aangezien belangrijke, eigen ervaringen meestal beter worden onthouden dan onbelangrijke (Schacter, 1997: 231, 235-239), besloot ik studenten te vragen hun onderwerp te zoeken in een eigen, belangrijke ervaring. Heel in het kort gezegd, beschrijven studenten vervolgens zo’n ervaring en lezen die voor aan de rest van de groep. De groep heeft de opdracht gekregen om de voorgelezen ervaring zich zo goed mogelijk voor te stellen en daar waar hen dat, door onvoldoende of onduidelijke informatie, niet lukt, vragen te stellen. Om die vragen te beantwoorden, worden de voorlezers gedwongen hun ervaring ter plekke of later thuis opnieuw op te roepen. Op die manier ontdekken zij steeds meer details van hun belangrijke ervaring. Wanneer ze niets meer kunnen ontdekken, gaan ze vervolgens op zoek naar mensen met soortgelijke ervaringen; mensen die ze op dezelfde manier ondervragen als ze zelf zijn ondervraagd.

Studenten zijn op deze manier bezig met hermeneutiek. Niet in de zin van tekstuitleg of tekstinterpretatie, maar in de betekenis van het verborgene onverborgen maken (Heidegger, 1973: 56-57). In dit geval houdt dit in dat wat ze zich aanvankelijk niet herinneren, weer in de herinnering verschijnt. Dit gebruik van hermeneutiek vormt het eerste verschil met andere vormen van empirisch fenomenologisch onderzoek.

In overeenstemming met de hierboven weergegeven passage van Husserl, ben ik ervan uitgegaan dat ervaringen in hun context, de stroom van ervaringen, moeten worden beschouwd. Voor mij had dat een aantal consequenties. Ten eerste dat studenten, tijdens de eerste stap van hun onderzoek, niet alleen hun belangrijke ervaring moeten beschrijven, maar ook ‘de context – plaats, tijd, de (inherente) reden van aanwezigheid, anderen, gedragingen en soms innerlijke processen – en de situatie waarin ze zich bevonden op het moment dat een bepaalde ervaring ontstond [...] [plus] een kort verslag hoe die ervaring afliep’ (Maso et al., 2004: 19). Ten tweede dat ze in de tweede stap van hun onderzoek niet alleen moeten nagaan waardoor ze de verzamelde ervaringen zien zoals ze die zien, dat wil zeggen welke kenmerken wel en niet essentieel zijn voor die ervaringen, maar dat ze dat niet los mogen doen van de context en situatie waarin die ervaringen zich afspeelden. Ten derde, hoewel dat niet onmiddellijk volgt uit de passage van Husserl, dat het proceskarakter van ervaringen ook kenmerkend kan zijn voor die ervaringen. Ook deze werkwijze verschilt van andere vormen van empirisch fenomenologisch onderzoek, die zich voornamelijk op de essentiële kenmerken van ervaringen richten.

Het voor mij meest onverwachte heb ik voor het laatst bewaard. Al tijdens de eerste module vertelden studenten mij dat ze zoveel aan hun onderzoek hadden gehad, dat het hen had ver-

anderd en dat die verandering zich nog steeds doorzette. Niet alleen het hermeneutische onderzoek van hun eigen ervaring, maar ook de vergelijking met de ervaringen van anderen en met de literatuur was hiervoor belangrijk.

Om hiervoor een verklaring te vinden, ben ik in de literatuur over de relatie tussen herinnering en verandering gedoken. Vooral theorieën van de psychiater Alfred Adler hebben me geholpen te begrijpen wat er met de studenten gebeurt. Adler gaat ervan uit dat elk mens er een 'levensstijl' op nahoudt. Hieronder verstaat hij de unieke en creatieve manier waarop individuen op basis van het oordeel dat ze in hun eerste levensjaren over de wereld en over zichzelf hebben gevormd, 'in de wereld staan' (Adler, 1998: 9, 37, 57, 235). Een van de manieren waarop, volgens Adler, iemands levensstijl het meest onthullend tot uiting komt, is in de herinnering (Adler, 1998: 93). Herinneringen zijn echter niet alleen maar uitingen van iemands levensstijl, ze beïnvloeden die ook. Met hun onderzoek veranderen studenten daarvoor niet alleen hun herinnering, maar ook hun levensstijl (Adler, 1998: 94-98). Dit onverwachte gevolg is het derde verschil met andere vormen van empirisch fenomenologisch onderzoek.

Oriëntatie binnen de fenomenologie

In KWALON 28 geeft Max van Manen een korte beschrijving van verschillende fenomenologische tradities binnen de filosofie. Het hierboven beschreven empirisch fenomenologisch onderzoek is een vorm van kwalitatief onderzoek en hoort als zodanig niet binnen de filosofie thuis. Toch heeft het wel relaties met de beschreven oriëntaties. Gezien het voorgaande zal het niemand verbazen dat er een relatie is met de hermeneutische filosofie, maar dat er ook een relatie bestaat met de existentiële fenomenologie zal niet iedereen onmiddellijk inzien. Dit existentiële karakter wordt duidelijk wanneer men bedenkt dat elke stap in het beschreven onderzoek tot een verandering van iemands levensstijl kan leiden en in die zin een keuze is tot het verwerkelijken van een mogelijkheid van het eigen bestaan (Maso et al, 2004:103-105).

Literatuur

Adler, Alfred (1998) *What Life Could Mean To You*. (1931) Center City, Minnesota: Hazelden.

Gadamer, HansGeorg (1976) *The phenomenological movement*. (1963) In: D.E. Linge (red.) *Hans-Georg Gadamer: Philosophical hermeneutics*. Berkeley: University of California Press, 130-181.

Heidegger, Martin (1973) *Being and time*. (1927) Oxford: Basil Blackwell.

Husserl, Edmund G.A. (1969) *Ideas: General introduction to pure phenomenology*. London: George Allen & Unwin.

Maso, Ilja, Greet Andringa & Saskia Heusèr (2004) *De rijkdom van ervaringen: Theorie en praktijk van empirisch fenomenologisch onderzoek*. Utrecht: Lemma.

Maso, Ilja (2001) Phenomenology and Ethnography. In: Atkinson, Paul A., Amanda Coffey, Sara Delamont, John F. Lofland & Lyn Lofland (red.) *Handbook of Ethnography*. London: Sage 136-144.

Maso, Ilja (1998) Empirische fenomenologie. In: Maso, Ilja en Adri Smaling *Kwalitatief onderzoek: Praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom 125-132.

Maso, Ilja (1990) *Over de methode*. Inaugurele rede. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
Schacter, Daniel L. (1997) *De kunst van het geheugen: De herinnering, de hersenen en de geest*.
(1996) Amsterdam: Anthos.
Spiegelberg, Herbert (1971) *The phenomenological movement: a historical introduction*. Second
Edition. Volume two. The Hague: Martinus Nijhoff.